

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Översikt

Upplösningen av Sovjetsamhället – övergången i Estland på 1990-talet

Av Anu Mai Kõll

Ilkka Alanen, Jouko Nikula, Helvi Pöder & Rein Ruutsoo (eds), *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment. A community study in Southern Estonia*, Ashgate, Aldershot 2001. 438 s.

Sigrid Hedin, *Åter till släktens mark. En studie av markåterlämningen i Estlands svenskbygder efter Sovjetunionens sammanbrott*, Geografiska regionstudier nr 54, Uppsala universitet, Uppsala 2003. 268 s.

Mall Leinsalu, *Troubled Transitions, Social Variation and Long-Term Trends in Health and Mortality in Estonia*, Health Equity Studies no 2, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2004. 145 s.

Sigrid Rausing, *History, Memory and Identity in Post-Soviet Estonia*, Oxford University Press, Oxford 2004. 176 s.

Rein Ruutsoo, *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States*, Acta Universitatis Lapponiensis 49, Rovaniemi 2002. 434 s.

I efterhand framstår övergången från kommunism till marknadsekonomi i Baltikum som en enorm påfrestning på samhället. Övergången genomfördes i början av 1990-talet, den nyliberala erans mest fundamentalistiska period, vilket satte sin prägel på förloppet. Det samhälleliga ansvaret minimerades och den enskilde fick på egen hand bära omstruktureringskostnader. Det gavs inte heller någon Marshall-hjälp från väst, vilket även det motiverades utifrån den nyliberala ideologin.

Från 1985 till 1995 föll levnadsstandarden brant, bland annat till följd av att omorganisationen av produktionen genomfördes på så sätt att gamla verksamheter helt lades ned innan nya började byggas upp. Omstruktureringen var nödvändig. Kanske blir den också positiv i bemärkelsen att tillväxten blir långvarigt högre än i välfärdsstaterna, det återstår dock att se. Sedan 1995 har ekonomin vuxit, även om nivån fortfarande är låg, och människorna har kun-

nat andas ut. Men priset var högt och bars främst av de svagaste i samhället, i form av förlorad hälsa, dåliga tänder, spruckna äktenskap och alkoholism.

Mest nyliberalt av alla var Estland. Nu har det börjat komma intressanta vetenskapliga studier av vad som hände med samhället under övergångsperioden. Tjugosex samhällsvetare tog upp diskussionen om hur övergången från kommunism till marknadsekonomi hade förflutit. I ett öppet brev i tidningen *Postimees* skrev de den 23 april 2001 att Estland utvecklades i riktning mot ett delat land, där eliten alltmer fjärmade sig från majoriteten av befolkningen. Två tredjedelar av barnen växer upp i fattigdom och ungdomar önskar flytta utomlands. Politikerna saknar etisk hållning, och beslut fattas utan att de sociala konsekvenserna analyserats.¹ Två Estland (*Kaks Eestit*) har, enligt undertecknarna av det öppna brevet vuxit fram, och detta uttryck spreds som en löpeld genom den offentliga debatten. Kritik riktades både mot att relationen mellan styrande och styrda brast i demokrati och lyhörighet, och mot de ökande sociala klyftorna. En tolkning av de två Estland var att staten och samhället gick skilda vägar, en annan att klyftan mellan rika och fattiga växte. Samhällsvetarna tog därmed upp en klassisk fråga: hur göra för att hålla ihop nationen över klassklyftor och etniska skillnader.

Differentiering och hälsa

Sociologen Mall Leinsalu från Södertörns högskola sätter tydliga siffror på differentieringens konsekvenser för hälsa, dödlighet och förväntad livslängd i doktorsavhandlingen *Troubled Transitions*.

Skillnaderna mellan västra och östra Europa, som minskat under första hälften av 1900-talet, ökade igen efter 1965. Medan den förväntade livslängden i väst ökade, stagnerade den i öst under 1970-talet och började falla under 1980-talet. Den minskade dramatiskt under övergångsperioden, en minskning vars förlopp och storlek inte har någon historisk motsvarighet i fredstid.² Värst var det i Ryssland, men Sovjetrepublikerna i gränstrakterna kom därefter, nära nog parallellt.

Hur stora de sociala skillnaderna i hälsa var under Sovjettiden finns det praktiskt taget inga studier av. Det som dokumenteras är förloppet efter 1989, då skillnaderna ökade dramatiskt. Leinsalu klassificerar befolkningen efter skillnader i utbildning och etnicitet. Medan högutbildade fick ökad

livslängd föll den förväntade livslängden för lågutbildade och etniska ryssar. En högutbildad man som var 25 år 2000 kunde förvänta sig att leva 13,1 år längre än män med lägst utbildning. Skillnaden för motsvarande grupper av kvinnor var 8,6 år. Den etniska skillnaden var något mindre dramatisk. Estniska män kunde förvänta sig att leva i genomsnitt 6,1 år längre än ryska män i Estland, för kvinnor var motsvarande skillnad 3,5 år.

Skillnaderna förklaras efter analys av dödsorsaker. Fattigdom är i sig en riskfaktor. Därtill kom den ökade sociala stressen med osäkerhet och i många fall arbetslöshet och depressioner i förändringsprocessen. När sociala skillnader i ställning och inkomst var bortrensade återstod en skillnad mellan etniska ryssar och ester, som Leinsalu förklarar med den sociala uteslutning och de ökade svårigheter att få arbete som ryssarna upplevde under övergångsperioden.³

Särskilt betydelsefull är den höga alkoholkonsumtionen. Den är inte bara hög, utan särskilt destruktiv eftersom mönstret är att män dricker sig redlösa. Det anses som huvudförklaringen till skillnaderna mellan könen. Alkoholrelaterade sjukdomar som hjärt- och kärlsjukdomar och stroke bidrog till utfallet. Utbredd tobaksrökning följer samma sociala, däremot inte etniska gränser. Vidare räknar hon med kostvanor, där de ryska traditionellt är mer hälsosamma än de estniska. En barndom i trångboddhet och med dålig hygien är slutligen en faktor som bland annat påverkar dödligheten i magcancer.

Undersökningen är drabbande till följd av det obönhörliga siffermaterialet. Förklaringarna kan diskuteras, men knappast utfallet. Priset för det förlopp övergången fick kan därmed räknas i levnadsår. Avhandlingen ger dock inte underlag för att jämföra den estniska övergången mer detaljerat med övriga övergångsländer; de jämförelser som görs är med Ryssland, och där har Estland regelmässigt bättre siffror.

Det civila samhällets traditioner

Statsvetaren Rein Ruutsoo, en av undertecknarna av uppropet Två Estland, analyserar i *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States* de baltiska staterna utifrån deras traditioner vad gäller civilt samhälle. Detta litet undflyende begrepp definieras som samhällets inre integration samt medborgarnas politiska deltagande och lokala påverkan på politiken. Hur påverkade den historiska utvecklingen – som Ruutsoo hävdar var relativt

1. Raivo Vetik (red), *Kaks Eestit*, Tallin 2002, s 11.

2. Mall Leinsalu, *Troubled Transitions*, Stockholm 2004, s 19f.

3. Leinsalu 2004, s 38f.

parallell till den nordiska fram till mellankrigstiden – den starka mobiliseringen mot Sovjetmakten i slutet av 1980-talet? Och hur kan man förklara att det civila samhället i denna mening kollapsade tämligen snart efter självständigheten och nu har svårt att överleva trots brist på yttre förbud och tryck?

Man hade kunnat förvänta sig att författaren skulle göra en viktig poäng av att de baltiska provinserna i det ryska tsardömet hade centraleuropeiska kulturella och sociala traditioner tack vare sin tyska överklass och inspirationen från framför allt de preussiska delarna av Tyskland. Läskunnigheten var hög tack vare den protestantiska kyrkan, barnafödandet minskade ungefär samtidigt som i de skandinaviska länderna, båda mätbara och ganska robusta indikatorer på en moderniseringsprocess som berör kultur, sociala och ekonomiska faktorer. Men så förutsägbar är inte Ruutsoos analys. Efter en historisk exkurs konstaterar han att den historiska kontinuiteten inte finns, utan att den 50-åriga Sovjettiden effektivt förändrat och likriktat samhällena.⁴

Vid den första självständigheten 1919 förändrades relationerna mellan det civila samhället, den etniska dimensionen och *community* genom att de rivaliserande tyska och ryska eliterna försvann. En nationell offentlighet växte fram, där ekonomiska, statliga och civila strukturer samspelade. Ruutsoo går igenom orsakerna till demokratins kris i Baltikum under mellankrigstiden, då de baltiska länderna i likhet med stater såväl i södra som centrala och östra Europa övergav den parlamentariska demokratin. Demokratins svaghet i Baltikum ges skiftande orsaker. I Litauen var det sekulära samhället svagt, rivaliteten mellan den korporativa katolska kyrkan och militären fördjupades. Parlamentarismen hade inte en chans, enligt Ruutsoo. Medelklassen var svag, också mätt med de mått som gavs i denna region. I Estland och Lettland menar Ruutsoo att demokratins kris inte så mycket berodde på nedärvda konflikter, utan mer på brister i de politiska systemen (som ansågs ultrademokratiska och instabila) samt i förvaltningen. Den ekonomiska depressionen 1929–1933, parlamentens dysfunktioner och subversiva aktioner från extremist rörelser både av kommunistiskt och protofascistiskt slag var utlösande faktorer. I så måtto var utvecklingen i Baltikum analog med resten av centrala och östra Europa. En ökad statlig intervention i ekonomin och försök att bygga välfärdsstater kom att legitimera statskupperna på 1930-talet.⁵

4. Rein Ruutsoo, *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States*, Rovaniemi 2002, s 169.

5. Ruutsoo 2002, s 66–69.

Demokratins kris i Baltikum underlättade, men var inte avgörande för, den sovjetiska annekteringen 1940. Den sovjetiska partistaten ställs i motsats till det självständiga, procedurpräglade, liberala civila samhället, som jämfört med det stalinistiska var antiorganiskt. Här talas om uttraderandet av fri press, självförvaltningar och så vidare. Sovjetunionen beskrivs i termer av antimoderna sociala relationer, med en kombination av paternalistiska och kommunitära nätverk. Synen på Sovjetunionen som antimodern är inte oproblematiske. Den utgår från att modernitet kan definieras som folkligt deltagande, en utvecklingsoptimistisk syn, där huvuddraget är att deltagandet i samhällslivet utvidgas till allt fler grupper och leder till en djupare demokrati och större humanitet. Med ett sådant perspektiv var Sovjetunionen inte modernt. På senare tid har man i debatten snarare definierat Sovjetunionen som en i högsta grad modern utopi och trädgårdsmästarstat, i enlighet med den kritik av moderniteten som utvecklats av bland andra Zygmunt Bauman, Stephen Kotkin och Amir Weiner. Deras definition av modernitet utgår från upplysningstanken att omvandla samhället med hjälp av vetenskaplig rationalitet.

Under Sovjettiden försvann skillnaderna mellan de baltiska länderna. Sovjetepoken hade en formativ effekt på människors beteende och den civila kulturen. Den tidigare perioden av självständighet kunde dock användas som en resurs som gjorde mobilisering möjlig i Baltikum, till skillnad från i andra delar av Sovjetväldet som inte upplevt något motsvarande. Man kunde hänvisa till element av en borgerlig organisationskultur, och nationella kulturella traditioner som sångfestivalerna kunde användas för mobiliseringen; man bildade organisationer som fungerade som en slags skolor för medborgare. De baltiska länderna hade således en bättre utgångspunkt än andra delar av Sovjetunionen, men samtidigt var den sämre än i folkrepublikerna.

Men det räckte inte för att ge en varaktig utveckling av det folkliga deltagandet. Det första decenniet av självständighet har inte resulterat i någon uppbyggnad av ett civilt samhälle, och orsaken till detta är, enligt Ruutsoo, att förmoderna nätverk dominerar det sociala livet. Det estniska motståndet, som utvecklats skilt från det centraleuropeiska, har konstruerat motsättningar i etniska och nationella termer, snarare än i termer av mänskliga rättigheter, vilket gett dem en mer kommunitär och exkluderande form.⁶ I Estland mer än i de andra baltiska staterna finns därtill en ultraliberal hegemonisk retorik, som inte ser något värde i socialt samarbete, kollektiva medborgar-

6. Ruutsoo 2002, s 331ff.

initiativ och offentlig debatt om framtida projekt. Slutligen har det ideologiserade medborgarskapet i Estland och Lettland marginaliserat många invånare och avskräckt främst etniska ryssar från socialt deltagande.⁷

Analysen är på många sätt stimulerande och tankeväckande. Den håller sig politiskt på gräsrotsnivå, och ger därigenom en konsekvent och intressant genomlysning av de många kasten i den baltiska moderna historien. Däremot saknas en mer diskuterande teoridel, vilket är synd. Teorier kastas ibland in litet oförmedlat och mer associativt än analytiskt. Men huvudperspektivet på individens deltagande och den lokala demokratin står fast och står pall för förbifarande fragment av Bourdieu och diskursteori. Boken ger viktiga insikter om svagheter och styrkor hos de nya staterna.

Den sköra kontinuiteten

Sigrid Rausing, presenterad som oberoende forskare, beskriver identitetens konstruktion i förhållande till historien och till glömskan, i en fascinerande studie av ett kollektivjordbruk i upplösning i byn Pürksi i kommunen Noarootsi eller Nuckö norr om Haapsalu. Hon levde där och var verksam som lärare i engelska under ett år, 1993–1994, och beskriver orten initierat och teoretiskt i ett antropologiskt perspektiv. De empiriska beskrivningarna är få men inträngande; iakttagelserna av approprieringen av en för henne välbekant svensk kultur tillsammans med frågorna om hur den sovjetiska identiteten såg ut, bildar den röda tråden.

Hon beskriver hur identiteten förändras i Noarootsi, och beskrivningen visar hur Sovjettiden glöms bort eller förtigs och hur man konstruerar sig en identitet som svenskättlingar. Denna är artificiell på flera sätt. Få är faktiskt svenskättlingar eftersom de flesta av dessa evakuerades till Sverige 1943–1944 och ersattes med etniska ester som tyskarna evakuerat från tidigare sovjetiskt territorium under kriget.⁸ De som ännu hade svenskt påbrå hade blivit effektivt integrerade i det sovjetestniska samhället efter kriget.

En annan form av konstruktion är den sovjetiska betoningen av etniska identiteter, som levde kvar i övergången, och som också Ruutsoo påtalar. Därvid tar hon, om än litet kortfattat och fragmentariskt, upp hela den stora diskussionen om nationalismens och etnicitetens roll i Sovjetunionen, och i dess upplösning. Analysen av konstruktionen utgår från den välbekanta represen-

7. Ruutsoo 2002, s 398.

8. Se även Carl Göran Andrae, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–44*, Uppsala 2004, kap 2.

tationen av olika nationaliteter på Stalinbilder – de unga leende paren i folkdräkter – och från de sovjetiska soffbordsbilderböckerna som visar tradition och modernitet i olika regioner i färdigstöpta former. Detta betraktar Sigrid Rausing som ett försök att konstruera en folklig nationalism, till skillnad från den borgerliga nationalism som tillhörde borgerligheten och förespråkade självständighet och antikommunism. Symbolerna hade Sovjetunionen lånat från seklets första årtionden och fyllt med ett eget innehåll – den kommunism med nationella och etniska förtecken, som präglade Stalin-eran, särskilt i samband med och efter anda världskriget. I ett senare steg anammades och användes de av befolkningen mot den sovjetiska, främst ryska, dominansen, och dess alternativa modernitet. Framställningen av nationerna i denna form – med ritualer, folkdräkter, folkdanser med mera som närmast påminner om den romantiska nationalismens framställning av ett idealt bondesamhälle – har befolkningen tagit till sig och använt för identitetsskapande. Den upplevdes inte som en sovjetisk konstruktion utan som något genuint med vars hjälp man konstruerade bilder av sig själva som ställdes mot det ryska.

Samtidigt med den nygamla traditionalismen har man i Estland, kanske till och med mer än i de andra baltiska staterna, identifierat sig med väst. Fenomenet finns dock i hela Östeuropa, och Sigrid Rausing analyserar det träffande utifrån begreppet normalitet. Normalt betydde inte det som för informanterna var normalt i betydelsen vardagligt och ofta förekommande. I stället betyder "normalt" att något är som man föreställer sig att det är i väst, och detta ställs i kontrast till den egna verkligheten. De finare nyanserna i relationen till de föremål och personer från väst som dyker upp i undersökningsområdet 1993–1994 analyseras med stor bravur. Till exempel beskriver hon invånarnas samspel med företrädarna för Åtvidaberg, Pürksis vänort, som gjort viktiga insatser för skola och försörjning. Svenskarna, alltid herrar, klädde sig sportigt för mötet, som inför en strapatsrik tripp till vildmarken. Skolans rektor å sin sida tog ner sin hövolmsfrisyr, ställde undan de högklackade skorna och klädde sig informellt för att möta gästerna på ett mer jämlikt sätt.⁹

Det är en väldigt spännande framställning av hur något, som ser ut som en stark och litet gammalmodig nationalistisk traditionalism, konstrueras av sköra fragment, ofta omdefinitioner eller till och med missuppfattningar. Det är slående hur känslan för sociala innebörder och status visar sig vara betyd-

9. Sigrid Rausing, *History, Memory and Identity in Post-Soviet Estonia*, Oxford 2004, s 80.

ligt starkare än känslan för funktion. Rationalitet är något som svenskarna presenterar i sin självbild, och den uppfattas just så av kollektivjordbrukets invånare.

Boken avslutas med ett besök i byn åtta år senare. Då visar invånarna obesvärat fram den svenskhet som höll på att läras in i samband med det förra besöket, i val av samtalsämnen, hållning, social kompetens. Den tillblivelseprocess hon studerat var på väg att avslutas; invånarna har definierat om sig också i etniska termer, som invånare i den estniska svenskbygden.

Vilsenheten hade att göra med historiens många kast, och att varje nytt kast förutsatte att det tidigare skedet förnekades och förträngdes. Hur hade det blivit om invånarna hela tiden hade haft tillgång till sin historia, i stället för att tuga om den för att den var politiskt farlig? Sigrid Rausing visar att man i början av den nya självständigheten lika tvärt och avståndstagande vände sig från sin egen tillvaro under Sovjettiden, trots yttrandefrihet och straffrihet. Det kanske fanns andra saker förutom politisk censur som påverkade hur den egna historien användes?

Äganderättens primat

En effekt av den nyliberala strömningen i transitionsprocessen var att äganderätten kom att få en mycket framskjuten position i den ekonomiska politiken. Sigrid Hedin vid kulturgeografiska institutionen i Uppsala har undersökt markåterlämningen i doktorsavhandlingen *Åter till släktens mark. En studie av markåterlämningen i Estlands svenskbygder efter Sovjetunionens sammanbrott*. Till att börja med beskriver hon restitutionen, det vill säga beslutet att återlämna fast egendom till ägarna från 1940 och deras ättlingar, och den kritik som riktats mot den; att den inte alls är ägnad att skapa goda förutsättningar för framtidens jordbruk, utan är riktad mot det förflutna, syftar till att rätta till gångna oförrätter. I uppgörelsen med det förflutna, påpekar hon, har därmed äganderätten fått en mycket stor roll, medan de politiska diskussionerna varit tystare.¹⁰ Andra brott mot andra slags rättigheter har inte åtgärdats på ett lika spektakulärt sätt. Återlämnandet av mark följer en politisk och juridisk logik, men är inte ekonomiskt rationell. Tvärtom bidrar den till en utdragen övergångsprocess med en långvarig period av osäkerhet om villkoren för tidigare och kommande ägare. Detta har också bidragit till en snabb minskning av jordbruksproduktionen.

10. Sigrid Hedin, *Åter till släktens mark. En studie av markåterlämningen i Estlands svenskbygder efter Sovjetunionens sammanbrott*, Uppsala 2003, s 50.

Den empiriska undersökningen gäller den estlandssvenska bygden i nordvästra Estland, samma trakter som Sigrid Rausing studerat. En mycket stor andel av den svensktalande befolkningen bor numera i Sverige vilket är ett särdrag för denna bygd. Ett annat är att detta handlar om en kustbygd där fastigheterna kan vara särskilt åtråvärda som sommarbostäder. Men enligt undersökningen är återlämningsprocenten jämförbar med andra delar av Estland, och skillnaderna mellan de etniska grupperna ester och estlandssvenskar som bor i området är, enligt de kontroller Sigrid Hedin gör, försvinnande små. Det skulle därmed kanske vara möjligt att betrakta hennes resultat som någorlunda generaliserbara.¹¹

Något förvånande är, att en stor andel av de utlandsboende före detta markägarna väljer att genomgå en mödosam juridisk process för att återfå mark som de inte har en aning om vad de skall göra med. De i Sverige bosatta har bildat hembygdsföreningar – en för varje administrativt distrikt – som har varit behjälpliga vid återkravsprocessen. Kanske har det bidragit till att många gått med utan bestämda avsikter. 47 procent av de Sverigeboende uppgår i en enkät att de inte vet vad de skall göra med marken.¹² Bland de markägare som bor i Estland är motsvarande andel 26 procent. De senare har inte haft motsvarande hjälp. Av de utlandsboende hade 34 procent ännu inte varit på sin fastighet år 2001. De Estlandboende har däremot ekonomiska planer; de utnyttjar marken för odlingar för egen räkning och använder skogen som en ekonomisk tillgång. Ungefär en femtedel av båda grupperna avser att bygga fritidshus. Dessa skilda förhållningssätt blir dock inte så olika, eftersom villkoren för marknadsproduktion inom jordbruket har varit mycket ogynnsamma och det således inte finns förutsättningar att sälja det man odlar. Detta talar inte precis för att det privata ägandet skulle leda till bättre utnyttjande och omhändertagande. I stället växer marken igen också i privatägda områden.

En annan konsekvens av restitutionen är att en stor del av dem som har begärt att få jorden tillbaka är mycket gamla. Det är logiskt i den meningen att de har en personlig relation till marken, de har en gång levt där. Men de kan inte själva använda den, och i några fall är det hälsan som ställer hinder i vägen för resor till fastigheten. Därmed utsträcks perioden av osäkerhet. Först när nästa generation träder till, konstaterar Hedin, blir det klart om det verkligen finns en önskan att behålla jorden. När det gäller de ut-

11. Hedin 2003, s 96f.

12. Hedin 2003, s 138.

landsboende är den generationen mestadels född och uppvuxen i Sverige. Existensen av en familjefastighet i Estland kan eventuellt få dem intresserade av det hemland de bara hört talas om, och engagerade i estlandsvenska föreningar till exempel. Men de kan lika gärna förbli ointresserade.¹³ Politikerna som fattade besluten om restitutionen såg jorden som ett symbolvärde, och det tycks också vara det främsta värdet för de utlandsboende jordägarna. Man kan tycka att priset för sådana identitetsskapande åtgärder är högt. Att återskapa identiteter och läka historiska sår är förstås inte något föraktligt eller försumbart i sig. Men i de få fall då utlandsboende passiva ägare fördrivit den redan hårt drabbade landsbygdsbefolkningen förefaller följderna orimliga.

Sigrid Hedin beskriver detta på ett stillsamt och noggrant sätt. Hon sätter in sitt område i ett större sammanhang: övergången i allmänhet och restitutionspolitiken i andra länder i östra och centrala Europa. I få fall, skriver hon, har utlandsboende minoriteter fått lika gynnsamma villkor. Hon konstaterar att det ännu inte är möjligt att summera utvecklingen; först om ett antal år kommer det att stå klart vad de utlandsboende markägarna kommer att göra med sin egendom. Det blev dock inte många konflikter mellan utlandsboende och ester. Enligt Sigrid Hedins intervjuer uppger de kommunala myndigheterna att det finns utrymme för alla som vill ha mark.

Hedins undersökning visar tydligt på ett dilemma för jordbruket i dag, nämligen konflikten mellan den känslomässiga, bakåtblickande kvaliteten hos landskapet och de ekonomiska behoven. I den kris som råder i dagens estniska jordbruk får de symboliska värdena stort spelrum. Troligen kommer det att förändras till följd av EU-inträdet, då östeuropeiska bönder får, om inte lika, så i alla fall bättre förutsättningar att konkurrera med andra europeiska bönder.

Fattigdomen på landsbygden

Mer dramatiska och tragiska är de resultat som redovisas i en annan intensivstudie av övergångens inverkan på jordbruksbygden. Där berörs frågan om fattigdomens orsaker på ett djupare sätt genom en lokalstudie av kommunen Kanepi i sydöstra Estland. Boken heter *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment. A Community Study in Southern Estonia*. I fokus står upplösningen av kolchosen Kanepi vid årsskiftet 1992–1993 och jordbrukets

13. Hedin 2003, s 215.

omvandling därefter. Arbetet har genomförts av en grupp finska och estniska samhällsvetare och agronomer från Jyväskylä och Tartu.

Under 1970- och 1980-talen minskade landsbygdsbefolkningen; framför allt var det kvinnor som lämnade landsbygden. Med extrem stordrift ökade skillnaden mellan styrelse och fotfolk. Utbildningsnivån höjdes liksom specialiseringen. Levnadsstandarden på kolchoserna var lika hög som i städerna. 1987 inleddes ekonomiska experiment, IME, som gjorde det möjligt att skapa småjordbruk. Kanepi kolchos avsatte jord för tre familj jordbruk – samtidigt fick kolchosen 14 nya medlemmar 1989. 1990 kom nya ansökningar om medlemskap i kolchosen samtidigt som man beslutade att betala kompensation för tvångskollektiverade tillgångar. 1988 och 1990 genomfördes enkätundersökningar i Kanepi. Dessa visade en positiv attityd till familj jordbruk, och en negativ inställning till kollektiv jordbruk. Samtidigt var det få som sade sig vilja starta eget. Dessa motsägelsefulla beskrivningar speglar tiden; medan man kraftfullt var på väg mot förändringar i tankarna, fortsatte det gamla att leva kvar.¹⁴

Upplösningen började 1990 med att man beräknade medlemmarnas andelar av kolchosen. I december 1990 hölls ett möte för att diskutera upplösning, men en opposition som var för fortsatt drift vann. Då avgick den man som varit kolchosordförande sedan 1964. Därefter kom statliga beslut att upplösa kolchoserna och upphävde kolchosmedlemmarnas beslut. Staten hade bestämt slutdatum för upplösning av landets kolchoser till den 1 april 1993. När all jord som skulle restitueras dragits från kolchosens tillgångar, värderades resten och detta värde fördelades bland de tidigare anställda. Värderingsmetod och fördelningsmetod angavs inte i lagen, de beslutades på allmänt kolchosmöte. Föremålen skulle värderas till marknadsvärde genom auktion.

Det sista kolchosmötet hölls den 26 februari 1993, sedan auktionerades tillgångarna ut den 11–25 mars. Först såldes fasta byggnader, senare såldes allt lösöre. Ett slags karnevalsstämning rådde, ”ingenting var heligt längre”. Vid första auktionen agerade några grupper som bildade kooperativ. De var mest intresserade av det som inte var direkt kopplat till jordbruket – sågen, maskinverkstäderna, kvarnarna. Ladugårdarna såldes billigt, utan ordentlig planering. Jordbruket skildes från binäringarna. Av de nya enheterna var sex jordbruksföretag, fem sysslade med annat. Restitutionen gav även utrymme

14. Ilkka Alanen, Jouko Nikula, Helvi Pöder & Rein Ruutsoo (eds), *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment. A community Study in Southern Estonia*, Aldershot 2001, s 41.

för små enheter, och folk fick dessutom rätt att köpa loss två hektar runt sitt hus. Vidare fanns det gott om jord att arrendera. Idag brukas dessa småbruk oftast av storfamiljer, släktgrupper. De skulle kunna utvidgas, men maskiner är för dyra och det finns inga vettiga lån. De flesta småjordbruken ger endast biinkomster, och är bara i undantagsfall de enda inkomstkällorna för ett hushåll. Därmed kan lönerna hållas nere på landsbygden. Folk kan inte flytta för att få högre löner eftersom bostäder kostar mer i städerna.¹⁵

1998 hade tre av de sex större jordbruksföretagen gått i konkurs, ett privat och ett kooperativt arbetade fortfarande, och ett hade övergått till skogsförädling. Av de övriga fungerade alla: ett hade förändrat verksamhet, ett sålts till en större enhet. Butikerna hörde till de mer lönsamma företagen i Kanepi. Men i intervjuerna framgick också att lönsamheten var beroende av alkoholförsäljningen. Detta gällde även de ordentliga affärerna, som bara sålde alkohol i flaskor, medan andra affärer, som var mindre nogräknade sålde alkohol i små plastmuggar.

Under övergångstiden återupptogs gamla traditioner. Kolchoserna hade under sin storhetstid stött ett mycket aktivt kulturliv med musik, dans, teater och annat. Det förföll under 1980-talet. De nya kulturyttringarna var liksom de tidigare starkt politiska men nu med andra förtecken, till exempel Kanepi-dagarna, ett slags minisångfestival som hölls första gången 1988 på initiativ av *Muinsuskaitse* (ett slags politiserad hembygdsförening) som var mycket aktiv i övergången. De fick formen av antikommunistisk protest. Den första festivalen tillägnades 120-årsminnet av grundandet av Kanepi sångarförening. Andra gången hade den en mer politisk karaktär, och 1990 var den helt inriktad på nationell självständighet.¹⁶ Därefter försvann finansieringen av kulturella aktiviteter snabbt.

Politiskt dominerades den sjungande revolutionen av tre stora organisationer: Folkfronten, *Muinsuskaitse* och Estniska kongressen. Det fanns på rikspanet en tydlig motsättning mellan Folkfronten med reformkommunister i ledningen å ena sidan, och de mer nationalistiska organisationerna å den andra. Men i Kanepi var de politiska skiljelinjerna knappt märkbara. Ordföranden i Folkfronten var vice ordförande i bysovjeten; fronten innehöll även antikommunister och nationalisterna. En undersökning i Kanepi 1990 visade att de flesta invånarna stödde alla tre organisationerna, med störst stöd för Folkfronten. Denna framstod som bärare av de antisovjetiska protestak-

15. Alanen et al 2001, s 105–110.

16. Alanen et al 2001, s 330–335.

tionerna, men saknade ett program för omvandlingen – när kolchoserna upplöstes blev de åskådare. Ett antal fristående organisationer finns kvar för miljö, kvinnor, bönder, samt föreningen för Sovjettidens offer *Memento*. Politiseringen ersattes av yrkes- och intresseföreningar. Det civila samhället fungerade som en vulkan med ett utbrott 1988–1990 och därefter kollaps. En hel del symboliskt kapital användes och ledde till massdeltagande, men detta utvecklades inte vidare till idéer och samarbete. De politiska partierna lyckades inte fånga intresset annat än tillfälligt i samband med val.¹⁷

I undersökningen har man inte studerat produktion, sysselsättning och inkomster. Diskussionen centreras kring värderingar och normer och moralens sönderfall i den kaotiska upplösningssituationen. Utifrån detta bygger författarna (främst Alanen) upp en ramberättelse om en maktkamp mellan det gamla gardet, den Sovjettida kolchosstyrelsen, beskriven som auktoritär men rättvis i gammal god patriarkal stil. Mot den stod det nya gardet, besjålat av nationalistiska idéer, som beskrivs som kolchosernas medelklass av specialiserade arbetare som var rädda att förlora sina arbeten. Det gamla gardet avgick och det nya gardet ledde sedan upplösningen som medförde kapitalförstörelse och försvinnande av gemensamma egendomar.

Det är naturligtvis en del av konflikterna. Problemet är att forskarna hållit sig nära det gamla gardet och dess mentorer från lantbruksuniversitetet, och möjligen har alltför mycket av deras tolkning följt med. Som läsare tycker man sig ana en annan tolkning, nämligen att den kaotiska situationen hade sin egen dynamik och framför allt påverkades av centrala beslut i Tallinn som förordade en liberal marknadslösning, samtidigt som marknadsförutsättningarna inom jordbruket var osedvanligt usla med en kollapsad hemmamarknad, förlorad rysk marknad och konkurrens från EUs överskottslager. Men i stället för att räkna med den opersonliga marknadsmekanismen, tolkade man situationen i termer av en lokal maktkamp. Åtminstone förefaller det mig som om den centrala nivån och det ekonomiska läget borde ha en större vikt i förklaringen, och maktkampen en mindre. Den gamla regeln att samhällsforskare bör vara oberoende av de studerade aktörerna hade nog gett en bättre analys i det här fallet. Då skulle man också ha observerat, att även om tillgångarna fördelades orättvist vid uppdelningen, så var det inte mycket ekonomisk glädje de osolidariska fick av sina undansnillade egendomar.

Resultatet av processen blev passivitet och inåtvändhet, både ekonomiskt

17. Alanen et al 2001, s 385.

och socialt. Många drog sig bort från marknadsekonomi lika väl som från det sociala livet. Alanen analyserar detta i termer av rövarkapitalism. När samhället förändras snabbt hänger de moraliska grunderna inte med, utan kräver tid för att förändras. När den moraliska grunden vacklar binds människor inte samman av långsiktiga intressen, enbart av temporära, och situationen upplevs som ett allas krig mot alla. Många upplever en stark hjälplöshet i en sådan situation, vilket också gör att det blir relativt lätt att beröva människor deras ägodelar.¹⁸

Fredlig övergång – trots allt!

De fem studierna tecknar en tydlig bild av enorma uppoffringar under övergångsperioden i Estland. Det råder ingen tvekan om att den överväldigande majoriteten ändå skulle göra om samma sak igen, om den ställdes inför valet. Få samhällsomvandlingar har haft ett lika kompakt stöd från befolkningen – en majoritet deltog i demonstrationer som den baltiska kedjan eller sångarfesterna. I dag kan vi se konsekvenser som inte var avsedda och som utgör utmaningar för det estniska samhället i framtiden. En fråga gäller den ekonomiska nedgången och dess effekter också på hälsan. En annan fråga gäller etniskt bestämda definitioner av tillhörighet och medborgerskap i Estland. Den första bidrog till ekonomisk differentiering, den andra till politisk exklusion. Särskilt jordbruksbefolkningen (som nästan uteslutande är estnisk) har blivit ekonomiskt marginaliserad. Gräsrotsdemokratin har sjunkit ihop efter en exempellös massmobilisering.

Kunskapen om de negativa effekterna ökar, men med den ökar också åtminstone min respekt för alla hårt drabbade ester och ryssar som förmått att gå igenom dessa år med tålamod och beslutsamhet att genomföra omvandlingen utan våld, repression, massutvisningar eller öppna konflikter.

18. Alanen et al 2001, s 265.